

TÜSKÉS GÁBOR

A ZARÁNDOKLATOK TÉRBELI SAJÁTÓSÁGAI A 17–18. SZÁZADBAN

A vallási rendszerek történetében meghatározó tényező az ember természeti környezetének.¹ A természeti környezetnek fontos összetevője az a tér, amelyben a vallási cselekmények végbemennek. A vallásos élet térszerkezetének és általában a vallásosság térbeli dimenziójának változásai különösen azoknak a vallási rendszereknek a történetében jelentősek, amelyek szorosan kötődnek a helyhez, a földrajzi környezethez. Jól ismert, hogy a keresztény vallásosság lényegében mind a mai napig területi elven szerveződik és működik, s a térbeli környezethez fűződő viszonyát különféle integrációs törekvések határozzák meg.

A vallásosság térformáló erejét, a tér és a vallásosság kölcsönhatását elemző valóságkölögi, vallásföldrajzi kutatások két nagy területen folynak. Vizsgálják egyrészt a különböző vallásos szokások térszerkezetét, másrészt keresik a sajátos szerepkörök betöltő vallási objektumok térszervező erejének összetevőit. A két megközelítésmód elválaszthatatlanul összekapcsolódik a zarándoklatok történetében. Ennek oka, hogy a keresztény zarándokhelyek, mint szakrális központok jelentős környezetformáló, tájalakító szerepet játszottak, s létrehozták a vallási cselekmények sajátos összetételű és koncentrációjú, másutt nem megtalálható együttesét.

Meghatározások, források

A szakrális célú építmények, az ún. szent helyek hierarchiájában a zarándokhelyek regionális jellegű funkcionális központokként határozhatók meg, amelyek a szakrális funkciók térbeli tagolódása során meghatározott feladatok ellátására jöttek létre. Elsődleges feladatuk kifejezetten alkalmi, ünnepi jelleggel megfelelni a lakóhelyen nem kielégíthető vallási igényeknek. Ebből következik, hogy a zarándokhelyek nem a helyi, hanem a kisebb-nagyobb távolságot átfogó, regionális vallásgyakorlat sajátosságait mutatják elsősorban. A zarándokhelyek körül eltérő nagyságú és funkciójú, speciális térszerkezetű kisugárási területek, vonzáskörzetek, ún. akcióterek jönnek létre, amelyek kimutatható hatással vannak például a települések fejlődésére, a népességszám és a társadalmi rétegződés alakulására. A zarándokhely a vallásos térélmény számára olyan ki-

¹ A fejezet alapjául szolgáló monográfia: *Tüskés Gábor* 1993. Itt a teljes forrás- és irodalomjegyzék, illusztrációs anyag, valamint a megállapítások tágabb összefüggései is megtalálhatók. Néhány további irodalom: *L'espace et le sacré, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, t. 90, 1983, n° 2 (tematikus szám); *Lenz und Ruth Kriss-Rettenbeck-Ivan Illich* 1984. 10–22; *M. Büttner-K. Hoheisel-U. Köpf-G. Rinschede-A. Sievers* 1985.; *Helmut Jäger* 1987; *Kulturlandschaft. Zeitschrift für Angewandte Historische Geographie*. Hg. v. Seminar für Historische Geographie in Bonn, 1991. ff.; *Bartha Elek* 1992.

tüntetett helyként, szent térként jelenik meg, amely alapvetően különbözik az otthoni környezettől és az idegenben meggett úttól, ugyanakkor mindkettővel több ponton érintkezik, s hatással van azokra.

A zarándokhelyeken a helyi közösségek kultikus központjának számító templom, kápolna hagyományos funkcióihoz további speciális feladatok kapcsolódnak, illetőleg az ott is meglévő feladatkörök eltérő formában és arányban jelennek meg. Ezek közül érdemes kiemelni a vezeklés eszméjének és gyakorlatának meghatározott helyekhez kapcsolódását, a thaumaturgikus funkció helyhez kötöttségét, a területi mobilitás elősegítését és a táji, regionális összetartozás tudat kifejezését, erősítését. Pusztán fenomenológiai szinten a zarándoklatot úgy is meghatározhatjuk, mint a kisebb-nagyobb területet átvivő, egyénileg vagy csoportosan, döntően vallásos szándékból végrehajtott helyváltoztatás egyik formáját. A kultusz egészét tekintve a zarándoklat egyfajta mérceként is felfogható a mobilitást igénylő, nyilvános kultuszformák hierarchiájában, amely megmutatja, hogy a meglévő adottságok közül adott tér- és időbeli keretek között mi tudott búcsújárás-képző erővé, a helyi jelentőségen tülemelkedve különböző helyek, tájak, országok összekötőjévé válni.

A kora újkori zarándoklatok térszervező szerepének forrásai rendkívül sokfélék. Amikor ezekről a forrásokról beszélünk, látnunk kell, hogy a források túlnyomórészt egyházi szerzőktől származnak vagy egyházi megbízás alapján készültek, s így elsősorban egyházi szándékokat tükröznek. Másfelől ezek azok a források, amelyeket a zarándokok használtak, amelyekből tájékozódtak, s amelyek befolyásolták cselekvéseiket és gondolkodásukat.

A legfontosabbnak számító írott források első csoportját az ún. Mária-atlaszok alkotják. A 16–17. században megújuló Mária-tisztelet egyik Európa-szerte elterjedt megnyilvánulása, hogy a katolikus területeket topografikus értelemben is tudatosan Mária országaivá kezdték alakítani. Ennek keretében leltárba vették és leírták a Máriával kapcsolatos kultuszképeket és -helyeket. A legkorábbi ilyen leírások a 17. század első és második évtizedéből valók Brabantból és Sziciliából. Ezeket csakhamar terjedelmes munkák követték Itáliáról és az egész világról. Jellemző, hogy egy felekezeti szempontból olyan vegyes összetételű ország, mint például Csehország, a 17. század második feléből legalább öt különböző dokumentációt tud felmutatni a Mária-zarándokhelyekről. A korábbi francia, olasz és német előképek után született legismertebb ilyen vállalkozás Wilhelm Gumpfenberg először 1657-ben megjelent, majd számos rézmetszettel ellátott és további kiadásokat megért munkája az egész világon található Mária-kegyképekről, amely aztán további ilyen típusú munkáknak is mintául, illetőleg forrásul szolgált. Az Atlas Marianus ettől kezdve egyik kedvelt része lett a különböző Máriával kapcsolatos áhítatirodalmi munkáknak, mariológiaioknak és a Máriát különösen tisztelő szerzetesrendek historiográfiájának. Ezek a történeti adatokból, legendákból és képekből összeállított egyházi földrajzok mindenekelőtt a kegyképek feltérképezésére, optikai megragadására és dokumentációjára törekedtek. Egyben párhuzamba állíthatók a „lelki zarándoklat” néven ismert kegyességi gyakorlattal, amely a távoli helyek valóságos felkeresése helyett azok lelki javait az otthon falai között tették elérhetővé. A műfaj legismertebb magyar példái Esterházy Pál, Szentiványi Márton, Nedeczki László és Jordánszky Elek nevéhez fűződnek.

A második nagy forráscsoportba a mirákulumos könyvek tartoznak. A középkori mirákulumgyűjtemények utódának tekinthető könyvtípus középpontjában az egy-egy zarándokhely patrónusának tulajdonított csodás megmenekülések, gyógyulások elbeszélései állnak. Ezeket gyakran egészítik ki a hely történetére vonatkozó részek és kü-

lőnböző áhítati szövegek, illusztrációk. A zarándokhelyek keletkezéséhez fűződő eredetlegendákban és a mirákulumelbeszélésekben valamiképpen az adott hely történeti valósága tükröződik. Az eredetlegendáknak fontos részét alkotják a kultuszhely helyének meghatározására, a szakrális centrum kijelölésére, hangsúlyozására utaló motívumok, motívumkombinációk (csodás megtalálás, mutató állatok, égi szállítás, feltalálási helyre való visszatérés, helyhez kötés motívum). Ezek az eredet természetfölötti jellegének kiemelése mellett egyben az első lépést jelentik a tér szakrális tagolásában. A mirákulumelbeszélések rendszerint közlik a fogadalmat tévő zarándok származási helyét, ami egyrészt – nyomtatott formában – hozzájárult a zarándokhelyek hírének növeléséhez, másrészt lehetőséget ad a helyek kisugárzó területének meghatározására. A történeti Magyarország területéről az 1600–1780 közti időszakból harminchat zarándokhelyről ismerünk kéziratos és nyomtatott mirákulumos könyveket, számuk megközelíti a százat. A nyomtatványokkal rendelkező zarándokhelyek az adott területen található helyek számához viszonyítva megközelítően arányosan oszlanak meg. Ezek csaknem kivétel nélkül nagy jelentőségű, egy kisebb vagy nagyobb tájegység vallási központjának számító helyek voltak, ami jól mutatja a zarándokhelyek nagysága, hírneve és a nyomtatott mirákulumos könyvek kiadása közti szoros összefüggést.

A források harmadik csoportjába a zarándokok által útközben mondott ének- és imádságszövegek sorolhatók. A szövegek egyik részét a kor általános egyházi ének- és imádságirodalmából válogatták. Másik része azonban speciális, a zarándoklatokhoz illő tartalmú szöveganyag, melynek darabjai a cselekvéssorozat különböző alkalmaihoz kapcsolódnak. Ezek a szövegek jól elkülöníthető részekre tagolták a zarándokutat és a teret, s így jelzik azok hangsúlyos pontjait és fő állomásait.

A zarándokhelyek térbeli megoszlása

A történeti Magyarország területén a 17–18. században különböző, itt nem részletezhető szempontok alapján összesen 142 zarándokhelyet vettünk számba. Míg a középkorra a lényegesen kevesebb számú, egymástól viszonylag nagy távolságra elhelyezkedő zarándokhely jellemző, a barokkban a helyek száma ugrásszerűen megnövekszik. Ezzel párhuzamosan kisebb vonzáskörrel rendelkező, helyi vagy regionális zarándokhelyek alakulnak ki. A kora újkori zarándoklatok egyik fő sajátossága a lokális kultuszhelyek előtérbe kerülése. A zarándokhelyek területi megoszlása azt mutatja, hogy a helyek csaknem fele (46,5%) a Dunántúlon található. Különösen nagy sűrűségű az előfordulás a Nyugat-Dunántúlon, mivel a dunántúli helyek csaknem fele ezen a viszonylag kis területen van. A zarándokhelyek számát tekintve ezután következik Felső-Magyarország (31%), majd némileg lemaradva a Délvidék (11,3%), az Alföld (7%) és végül Erdély (4,2%). Ez az előfordulási arány nem magyarázható csupán egyetlen okkal. Itt elég annyit megjegyezni, hogy szoros kapcsolat áll fenn az ország vallási térképe és a helyek sűrűsége között: a legtöbb zarándokhellyel ugyanis a túlnyomó részben katolikusnak maradt vagy gyorsan rekatolizált területeken találkozunk. Jórészt itt fordul elő az is, hogy egy-egy nagyobb településen belül egy időben vagy egymás után több zarándokhely alakult ki.

Értékes következtetésre ad alkalmat a zarándokhelyek és a településtípusok kapcsolatának, valamint a helyek településhez viszonyított elhelyezkedésének vizsgálata. A településfejlődés változásait figyelmen kívül hagyva, a faluhoz kapcsolódó zarándokhelyek száma az egész országot tekintve megközelítően két és félszer több a városhoz kap-

csolódó helyek számánál (71, ill. 29%). A településhez viszonyítva ismert elhelyezkedésű helyek közül (122 = 100%) a településen kívül található helyek száma (55,7%) ugyancsak meghaladja a településen belül lévő helyekét (44,3%). A viszonylag kevés külső behatásnak kitett Felső-Magyarországon a falun (44,1%) és városon kívül (23,5%) található helyek száma egyaránt meghaladja a településen belül (falu: 17,6%, város: 14,7%) található helyek számát. A Dunántúlon ez az arány csak a falvaknál érvényesül. A zarándokhelyeknek ebben a középkortól jelentősen eltérő elhelyezkedési arányában – amikor a helyek legnagyobb része valamilyen fontos egyházi központhoz társult – a kultusznak többnyire a falvakhoz kapcsolódó táji jellegén és a vidéket fokozatosan kultúrterületté alakító hatásán túl megnyilvánul a zarándoklatok egyfajta határjellege, peremhelyzete is az intézményesült egyházi kultuszformákkal szemben. Ebben a megvilágításban a zarándoklat szokása a kora újkorban úgy is felfogható, mint egyfajta kiszakadási kísérlet a hivatalos vallásosság egyházilag ellenőrzött keretei közül.

Ezt a megfigyelést támasztja alá a zarándokhelyekhez kapcsolódó településtípusok és a zarándokhelyek településhez való viszonyának időbeli alakulása. A falusi és a városi zarándokhelyek kialakulásának eltérő időbeli képe megmutatja, hogy a különböző településtípusok milyen időbeli eltolódással váltak zarándoklatok középpontjává. Eszerint a falvakhoz kapcsolódva egészen az 1690-es évekig lényegesen nagyobb számú zarándokhely jött létre, mint a városokkal összefüggésben. Ekkor a városi zarándokhelyek száma ugrásszerűen megnő, majd fokozatosan csökken, 1730-tól pedig csak szórványosan fordulnak elő. Ezzel szemben a falvakhoz kapcsolódó helyek kisebb-nagyobb ingadozást mutatva egészen az 1770-es évekig nagy számban folyamatosan jelentkeznek. A zarándokhelyek településhez való viszonyának időbeli alakulását vizsgálva, településen belül az 1690-es évekig lényegesen kevesebb zarándokhely jött létre, mint településen kívül. Az ezt követő húsz évben viszont ugrásszerűen megnőtt a településen belül keletkezett zarándokhelyek száma és meghaladja a településen kívüli helyekét. Ezután az 1740-es évek kivételével ismét a településen kívül keletkezett helyek jutnak túlsúlyba. Az arányoknak ez az időbeli alakulása a zarándoklatok belső szerkezetváltozása mellett tükrözi a kultusz fokozatos intézményesülését, azt a folyamatot, melynek során a zarándoklatok – legalábbis a helyek földrajzi helyzete szintjén – lényegében ellenálltak az egyházi intézményesítési törekvéseknek. Ezen kívül több példát ismertünk arra, hogy az egyházi irányítás egy, a településen (egyházi központon) kívül keletkezett zarándoklatot a kultusztárgynak a plébániatemplomba vagy más egyházi létesítménybe történő átszállításával igyekezett jobban ellenőrizhetővé tenni.

A zarándokhelyek keletkezésében és fellendülésében az egyházi személyeknél jóval nagyobb szerepet játszottak a világi földbirtokosok, kegyurak. Ez a szerep jórészt azzal magyarázható, hogy a földbirtokosok a birtokaikon élőket helyhez kívánták kötni, ezeket a területeket zárt vallási egységben akarták megőrizni, s nem tartották kívánatosnak, hogy a fennhatóságuk alatt élők zarándoklatok alkalmával más vallású vidékeken utazzanak keresztül. A legjobb példa erre Esterházy Pál, aki a nagyobbrész saját birtokát alkotó nyugat-dunántúli területeken 1660–1710 között nem kevesebb, mint nyolc zarándokhely esetében játszott a kultuszt kezdeményező vagy fellendítő szerepet. Mindez világosan utal a barokk kori zarándokhelyek összefogó, tájhoz, helyhez kötő hatására.

A kora újkori zarándoklatok meghatározó része volt maga a zarándokút, a különböző szakrális övezetekre tagolódo lakóhelyről a kultuszhelyre való eljutás és a hazajutás folyamata. Ez az esetek túlnyomó többségében gyalog, ritkábban – és akkor is csak az út egy-egy szakaszán – kocsin, hajón vagy csónakon történt. A processziókhoz hasonlóan gyalog ment az egyéni és családi zarándokok többsége, s ez – különösen az időszak elején – a magasabb társadalmi rétegek tagjaira is érvényes. Szállítóeszközt elsősorban a beteg, járni nem tudó zarándokok vettek igénybe.

A zarándokok használatára szánt különféle ének- és imádságszövegek az út tagolása révén segítették a távolság leküzdését, s egyben jelzik az út fontosabb állomásait. Az ilyen típusú összeállítások gyakran külön szöveget tartalmaznak például az elindulás, az út menti keresztek, szobrok, kálváriák melletti elhaladás, a templom tornyának megpillantása, a zarándokhely bejáratán való áthaladás és a kegykép elé érkezés alkalmára, s minden szöveghez, illetve helyszínhez speciális cselekvésforma (letérdelés, arcra borulás, zászlók meghajtása stb.) tartozik. Többnyire előre rögzített helye és rendje volt a gyülekezésnek, az útközbeni mise- és prédikációhallgatásnak, étkezésnek és pihenésnek. A csoportosan érkezőket még a zarándokhelyen kívül, meghatározott ponton, ünnepélyesen fogadták, s onnan vezették be a kultuszhelyre. Az egy településről ugyanarra a helyre menők rendszerint azonos útvonalon közlekedtek. Az útvonalak szerveződéésében szerepet játszott a terület felekezeti összetétele, domborzati képe, a meglévő úthálózat, a települések sűrűsége és több más tényező. A hazafelé vezető útvonal nem mindig volt azonos az odafelé vivő útéval.

A zarándokhelyek közelében, illetőleg az útvonalak mentén található keresztek, szobrokat gyakran maguk a zarándokok állították, s felszentelésüket a kultuszhely gondozói végezték. Ezek a speciális szokásokkal és szóbeli hagyománnyal felruházott, a zarándokhelyhez ikonográfiailag is kötődő, önálló kultuszhelyek általános védő-óvó szerepük mellett néha az út meghatározott állomásainak jelölésére készültek. Fontos feladatuk a tájékoztatás: a szakrális tér láthatóvá tétele, tagolása. Emellett kapcsolatot teremtenek az otthon és a kultuszhely között, s gyakran szolgáltak pihenőhelyként.

A mirákulumfeljegyzések tanúsága szerint a zarándokok megérkezésük után gyakran közölték a hely gondozóival, hogy milyen távolságot hagytak maguk mögött, máskor utaltak a megtett út különféle nehézségeire. A távolabbi helyekről érkezők néha nem ismerték az utat, s keresniük, kérdezősködniük kellett. Az utazás természetes nehézségeit a zarándokok egy része számos egyéb, önként vállalt nehezítő körülménnyel tette súlyosabbá (pl. kiterjesztett karral mennék, böjtölnek). A szokások egy része a középkori vezeklő és engesztelő zarándoklatok speciális gyakorlatait örzi.

A megtett út jelentőségét húzzák alá azok az esetek, amikor egy szükséghelyzetben lévő személy többszöri zarándoklatra tett fogadalmat, a kegyhelyet többször felkereste vagy egymás után több különböző helyet is meglátogatott. A többszöri zarándoklatra tett fogadalmakban általában a hely háromszori felkeresése szerepel, de találkozunk fogadalom alapján a kultuszhelyek négy, hét, tíz, sőt tizenöt alkalommal történő felkeresésével is. A mirákulumfeljegyzések csupán néhány esetben szólnak arról, hogy egy személy különböző helyeket látogatott. Ez többnyire a gyógyulás érdekében történik, de az is előfordul, hogy a bajban lévő egyszerre több, különböző helyre tett fogadalmat, s azt mindenhol teljesítette. Ezek a több helyet felkereső vállalkozások részben a középkori zarándoklatok kései utódainak tekinthetők, még akkor is, ha céljuk eltért azokétól. A barokk kori zarándokok ezekben az esetekben a középkori távolsági zarándok-

doklatok több állomást érintő útját átalakítva, a szűkebb táji kerethez alkalmazták. Ebben alkalomszerűen kifejeződik a különböző nagyságú helyek és ennek háttérében a helyek hatóerejének eltérő értékelése.

A betegségben szenvedő zarándokok útjának fontos mozzanata, amikor a gyógyulás bekövetkezik. Ez történhet nem sokkal az indulás után, útközben, a hely felé közeledve, annak megpillantásakor, „ahogy az első útjelet a dömölki mezőn érintették”, a templom közelében, a templomba lépve, a kegykép előtt, a templomból útban a kálváriára. A gyógyulás bekövetkezhet fokozatosan, amint a következő andocsi elbeszélés tanúsítja: „Amikor közeledtek a helyhez, [a korábban vak lány] meglátta a fehér templomot, és megkérdezte testvérét, mi az a nagy fehér ház? [...] Majd ezt mondja a lány a testvéreinek: már a tornyot is látom. [...] Amikor a templomba bement, meglátta a Boldogságos Anyát, utána pedig térden állva körüljárta az oltárt és látását teljesen visszanyerte.” Ezek az esetek arra utalnak, hogy a zarándokhelyek csodatévő erejét a kultusz középpontjához közeledve egyre erőteljesebbnek érzékelték, illetőleg így próbálták meg bemutatni. Ez az egyetemes vallástörténetben is ismert és a középkori zarándoklatoknál is megfigyelhető jelenség a „koncentrikus szakralitás” törvénye. Az idézett példák egyben mutatják azokat a kultusztárgy körül koncentrikusan elhelyezkedő, nagyobb területi egységeket, amelyeken át kellett haladni, amíg megérkeztek.

A zarándokhelyek építésze és topográfiája

A barokk kori zarándokhelyek építészeti sajátosságai elsősorban bizonyos tartalmi jegyek és tendenciák alapján ragadhatók meg, míg a formai jellemzők nehezebben meghatározhatók. Így többek között ki lehet mutatni a zarándokhelyek építészetének bizonyos öntörvényűségét az építészetre vonatkozó egyházi, rendi előírásokkal szemben. Mindenekelőtt jellemző a nagy előképek elvonatkoztató vagy idealizáló követése, elsősorban azok kultikus jelentősége alapján (például Máriacell-Dömölk). Jellemző az épületegyüttes jól látható elhelyezése, a szakrális tér többszörös, a szokásosnál differenciáltabb tagolása, továbbá az eredeti, már korábban meglévő formák fokozott tisztelete. Ez utóbbi jól megfigyelhető például az elsőként létesült kápolnák integrálásában a későbbi építményekbe (Andocs, Búcsúszentlászló). Ezen kívül megragadható a törekvés a természeti környezet mesterséges kialakítására (mesterséges hegyek, barlangok, például Kismarton), valamint a halmazás elvének alkalmazása a rombolással szemben. A speciális tartalmi és formai jellemzők különböző arányú jelenléte azt eredményezi, hogy szét kell választani egyrészt azokat az építészeti formákat, berendezéseket és térelrendezési megoldásokat, amelyek többek között megfelelnek a zarándoklat céljaira is, másrészt azokat, melyeknek kiindulópontja maga a búcsújáró kultusz, tehát alapvetően a szokás határozza meg őket, s csak másodsorban elégítenek ki esztétikai igényeket.

A zarándokhelyen lezajló események bizonyos követelményeket támasztanak mind a kultikus térrel, mind pedig annak szakrális és profán részre tagolható közvetlen környezetével szemben. Ezeknek a követelményeknek gyakran – de nem kötelező módon – építészeti következményei is vannak, amelyek aztán visszahatnak a cselekményre, egy zarándokhely kultikus jelentése azonban jórészt független az építészeti megjelenéstől. A külső tér a kultikus cselekmények szempontjából sokkal jelentősebb, mint maga a kultusztárgyat őrző templom vagy kápolna, mivel a mise, prédikáció, áldás, körmenet többnyire mind a szabadban, egy meghatározott területen belül megy végbe. Ennek elle-

nére a zárandoklatok központi európai területein ki lehet mutatni bizonyos építészeti vonásokat, amelyek a zárandokhelyekre jellemzők. Speciálisan magyarországi keletkezésű építészeti sajátosságról a barokk kori zárandokhelyekkel kapcsolatban nincs tudomásunk.

A különböző szentföldi kultuszhelyek másolatai a 9. század óta készültek Európában. A külföldről származó sajátos építészeti megoldások közül első helyen állnak a Loretó-kápolnák. A Loretó-kultusz alapja végső soron az a legenda, amely szerint 1291-ben a szent család názáreti házát a török veszély elől angyalok előbb a dalmáciai Terzátóba, majd onnan az itáliai Loretóba szállították. Loretó már a 13. században zárandokhelynek számított. A legnagyobb fellendülés akkor kezdődött, amikor a hely gondozását 1554-ben jezsuiták vették át. Ettől kezdve az ide látogató főurak svájci, bajor és osztrák területeken egymás után építik fel a loretói kápolna pontos mását, s a speciális szokásformákat is létrehozó kultusz fokozatosan a török támadás elleni védekezés egyik szimbolikus formájává válik. Terzátóban már nem sokkal a szent ház „továbbrepülése” után felépült annak másolata, amely köré a barokk templomot Frangepán Miklós építtette fel 1644-ben. Bécsben Eleonóra császárné kezdeményezésére az ágostonrendiek udvari templomában 1627-ben épült az első szent ház, amely rövid időn belül Bécs egyik legjelentősebb zárandokhelyévé vált. Ettől kezdve az ausztriai és magyar főúri családok fokozottan igyekeztek kivenni részüket a kultuszból. A terzátói kápolna után magyar területen az első loretói kápolnát itáliai útja után Stotzing Rudolf emeltette 1644-ben nyugat-magyarországi birtokán. Ezt 1651–59 között a Nádasdy család templommal és kolostorral bővítette. Az 1683-ban leégett együttest Esterházy Pál építtette újjá, mivel a hely időközben a táj egyik fontos zárandokhelyévé vált. A 18. század folyamán számos további, nagyrészt főnemesi, egyházi alapítású Loretó-kápolna épült, ezek közül azonban csak kevés vált zárandoklatok középpontjává. A Loretó-kápolnák Európa-szerte lényegében azonos, az eredetit lehetőség szerint pontosan követő építészeti megoldásokat mutatnak. Az állandó jegyeket az egyedülálló alaprajzi beosztás (szoba, kamra, konyha), a szűk belső méret (4,10 x 9,50 m), a szokatlan falmagasság (5 m) és a körbefutó párkány fölötti dongaboltozat alkotják. Mindezt további jellemzőkkel együtt a legapróbb részletekig kidolgozott metszetek, tervek írták elő. A templomok, kápolnák égi szállítására utaló ún. Loretó-motívum egy idő után függetlenné vált a kötött építészeti formától, s olyan kultuszhelyekhez is hozzákapcsolódott, ahol ilyen együttes nem található (pl. Andocs, Búcsúszentlászló).

Egy külföldi építészeti minta annak kultikus jelentősége alapján történt, egyenes átvételét mutatja a dömölki templom, melynek megvalósítása a máriacelliét követi. Az egy ideig Máriacellben is szolgáló Koptik Odó St. Lambrecht-i bencés szerzetes, dömölki apát a máriacelli kegyeszobor Dömölkre hozott másolatának 1744-től a máriacelli templom mintájára készített hajlékot. A dömölki templom mérete valamivel kisebb a mintakép méreteinél, de alaprajza és felépítése a korabeli leírás szerint lényegében megegyezik azével. Az Erdődy György által építtetett kegykápolna itt nem a hajóban, hanem a szentélyben található, oltára egyben a templom főoltára, s a máriacelli kegykápolna oltarához hasonlít. A kápolnát ugyanúgy, mint Máriacellben, ezüstözött rács zárja el a templomtértől, s az áldoztató korlát is a máriacelli mintájára készült.

A zárandokhelyekhez kapcsolódó építészeti megoldások külföldről átvett, korai példája a kismartoni kálvária. Kálváriaeépítményeket más zárandokhelyeken is gyakran állítottak (pl. Boldogasszony, Dömölk, Gyűd, Bodajk), itt azonban egyedi megoldással van dolgunk. Esterházy Pál az alsó-ausztriai Maria Lanzendorfban találkozott a kismartoni kálvária előképével. Ez annyira megnyerte tetszését, hogy ugyanazt a bécsi építő-

mestert és kőfaragót kérte meg a munka elkészítésére, aki Maria Lanzendorf kálváriáját is emelte. A kismartoni kálvária azonban csupán alapszerkezetében hasonlít előképéhez: ez is mesterséges dombon áll, a stációk pedig folyosókkal összekötött fülkékben vannak elhelyezve. Az 1701-ben elkezdett építmény már 1707-es felszentelésekor is sokkal monumentálisabb volt a lanzendorfinál: ekkor összesen 10 kápolna és 18 oltár állt benne. 1711-ben került sor a kegyszobor átvételére Nagyhöflányból a kálvária „Jézus az Olajfák hegyén” jelenetet tartalmazó kápolnájába. A Krisztus kigúnyolását ábrázoló jelenethez egy ún. szent lépcső vezet, amely a római scala santa (a hagyomány szerint Pilátus jeruzsálemi háza Rómába vitetett lépcsőinek) kicsinyített másolata. Ez a scala santa a kálváriától függetlenül más zarándokhelyeken és a zarándokhelyeken kívül is előfordul, tiszteletét külön áhítatformák és búcsúengedélyek segítették elő. Így például a fraknói szervita templom és kolostor mögött lévő szent lépcsőt Esterházy Pál építette.

A kultusz középpontjában álló tárgyat rendszerint a lehető legdíszesebb körülmények között, jól látható módon, az ún. kegylvotáron helyezték el, ami nem feltétlenül a templom vagy kápolna főoltára is egyben. A képek többnyire aranyozott, sugárdíszes keretezést kaptak, a szobrokat gyakran fülkeszerű mélyedésbe vagy oszlop tetejére állították. Képeknél és szobroknál egyaránt előfordult, hogy baldachint emeltek fölējük. A kegylvotár közelében helyezték el többnyire a zarándokok által felajánlott fogadalmi képeket és tárgyakat. A kultusztárgyat magában foglaló oltár csaknem mindig körüljárható volt, ami szerepet játszott a zarándokok által végzett cselekményekben.

A rituális cselekmények, szokások térbeli sajátosságai

A vallásos térélményt rituális formában kifejező, azt megerősítő liturgikus cselekmények legünnepélyesebb formája a körmenet. Körmenetet az egyházi előírások szerint az év több ünnepén mindenütt tartottak, de a zarándokhelyeken ezeket is nagyobb fényvel ünnepelték a szokásosnál. Így például Máriavölgyben az úrnapi körmenetet a szent kúthoz vezették. Dömölkön minden hónap első vasárnapján és a nagyobb Mária-ünnepeken a nagymise után körmenetben járták körül a templomot, s a szent kereszt két ünnepén a templomban tartott prédikáció és énekes nagymise után körmenetben vonultak a kálváriához. Ugyanitt a keresztjáró napokon a régi apátsági templomba mentek körmenettel.

A körmenetek külön csoportját alkotják az általánosan kötelező egyházi előírásokon kívüli körmenetek. Ilyenek voltak a nagyobb búcsúnapokon tartott látványos felvonulások, amelyekben körülhordozták a kegylvotát, s amelyek a zarándokcsoportok, processziók reprezentációját is szolgálták. Ezeknek a körmeneteknek többnyire szigorúan megszabott rendjük volt, melynek betartására nagyon ügyeltek. Az 1719-ben nagyboldogasszony napján az ország jólétéért tartott boldogasszonyi körmenet például a részt vevő nemzetiségek és nemek szerint tagolódt. Kolozsváron évente két nagy körmenetet tartottak. Az egyiket a kép első könnyezésének évfordulóján, amikor a piactéren lévő „öregtemplomból” lobogókkal és énekszóval mentek a képhez, ahol énekes misét és beszédet hallgattak, a másikat nagyboldogasszony napján.

Az ünnepeken, búcsúnapokon kívül is tartottak körmenetet a zarándokhelyeken. Ez rendszerint valamilyen természeti csapás elhárítása érdekében történt. Így például Sümegen az 1700-ban kisboldogasszony napján kitért tűzvész alkalmával, amikor már több ház leégett, a kegylvotát kivitték a kápolnából, „és a Convent, s Kápolna között le-téven, a Bóldog-Aszszony Litaniait mellette el-énekeltek volna”. Az 1748. július 22-

én Andocson sáskajárás miatt tartott körmeneten részt vett a szomszédos mezővárosok lakossága is, akik processzióval jöttek a helyre. Először könyörgés volt a kegyszobor előtt, majd a szobrot levették az oltárról és selyembaldachin alá tették. Ezt követően az éneklő, könyörgő nép kíséretében négy pap a vállán vitte a kálváriára a szobrot, ahol misét tartottak.

A zarándokhelyek leglátványosabb, legnagyobb tömeget megmozgató, számos térbeli vonatkozást felmutató eseménye a kegyképek ünnepélyes átvitele, translációja. Erre egy-egy hely történetében általában csupán egyszer-kétszer került sor, többnyire akkor, amikor a kegyképet korábbi helyéről áthelyezték újabb, díszesebb környezetbe. A translációk mintegy magukba sűrítik mindazokat a képi, szöveges, zenei és színjáték-szerű elemeket, amelyek egyébként csak külön-külön találhatók meg a zarándokhelyeken. Máriavölgyben például a kegyszobrot kezdetől fogva a középkori templomban őrizték, s nem volt szükség az áthelyezésére. 1717. június 7-én azonban sor került a translációk egy speciális formájára, melynek során Szent Theodóra Rómából származó katakombaszent ereklyéjét több napos ünnepségsorozat keretében helyezték el. A Homokkomáromba került Szent Félix katakombaszent ereklye 1751. pünkösöd harmad-napi translációja mintegy 16 000 ember jelenlétében ment végbe, s az esemény a kultusz számottévvő fellendülését eredményezte.

Két átvitel volt Sasváron, melyek közül az elsőt viszonylag szerény körülmények között, 1732. november 9-én tartották. A szobrot ekkor kb. 25 000 zarándok jelenlétében őrzési helyéről, a loretói kápolnából a hely plébánosai vállon, fegyveresek között előbbi helyére vitték. A második átvitel 1762-ben nagyboldogasszony napján történt. Az ekkor már a császári család tagjai által támogatott zarándokhelyen a szobrot baldachin alatt vitték, melyre a szobor történetét jelképező génuszokat festettek. A körmenet számára nagy díszkaput készítettek, középen felirattal. A kaput tartó középső oszlopok tetejét a birodalom országainak és tartományainak címerei díszítették. A kapu bejárati oldalán középen két ferences szerzetes festett alakja térdelt, kezükben bibliai idézetet tartalmazó felirattal. A főoltár előtt egy ezüstlámpát helyeztek el 16 ezüstszívvel, császári-királyi ajándékként. Az ünnepség reggel hét óraker misével kezdődött a császári család jelenlétében a régi templomban. Ezt követően az esztergomi érsek vezetésével a világi és szerzetes papság az új bazilikából processzióval ment a régi templomhoz, ahol az ezüst-ruhákkal és koronákkal díszített szobrot már a hordszékre helyezték. A körmenet útvonal mellett kétoldalt a lovas gárda tagjai álltak, s a szobrot így vitték át a régi templomból a kolostor elé, majd a díszkapu alatt be az új templomba. Itt a kegyszoborhoz mentek, s a helyére tették a szobrot.

A legfényesebb körülmények között végbement transláció minden bizonnyal a dömölki kegyszobor átvitele volt 1748. szeptember 15-én az újonnan elkészült templomba. Itt a cselekmény az eddig bemutatott átvitelekhez viszonyítva több új elemmel bővült. Ezek közül itt az a táblára festett képsorozat érdemel említést, melynek darabjai különböző magyarországi és külföldi zarándokhelyek kegyképeit ábrázolták. A sorozat az egymástól távol fekvő helyek kultusztárgyait egy helyen összesűrítve jelenítette meg, s ezzel eszmei kapcsolatot teremtett a régi és az új zarándokhelyek között.

A zarándokok számos vallási cselekvésformát önállóan végeztek. A helyszínre érve először imádsággal vagy énekkel köszöntötték a kegyképet. Ez történhetett például a kép előtt térdén állva, leborulva, térdet, fejét hajtva vagy felemelt kezekkel. A beteget rendszerint az oltár elé állítják, esetleg a földre fektetik. Általános kérő cselekmény az oltár vagy a templom, kápolna körüljárása. Ezt többnyire térdén állva, egymás után három alkalommal végzik, s előfordul, hogy a gyógyulás éppen eközben, fokozatosan vagy

röviddel ezután következik be. Gyakori a kegykép megérintése vagy megcsókolása. Ez történhetett egyrészt úgy, hogy a képet levették eredeti helyéről, másrészt úgy is, hogy az oltár mögött lépcső vezetett föl, amin a zarándokok a kultusztárgy közvetlen közelébe juthattak. A kálváriával rendelkező helyeken többször megfigyelhető, hogy a beteg térden állva megy fel oda, s néha megkerüli azt. Mindezek a cselekmények általában nem önmagukban állnak, hanem más szokásformákkal együtt, a kultuszhelyek különböző pontjain, meghatározott sorrendben végzik őket.

Vonzáskörzetek

Az egyházi központok – például a kolostorok – kisugárzó hatása környezetükre régóta ismert, s ugyanez érvényes a zarándokhelyek szerepére a kultúrtájak létrejöttében és rekonstrukciójában. A zarándoklatok térszerkezetének alapvető vonása a kultuszhelyek körül kialakult vonzáskörzet: az a terület, ahonnan egy zarándokhelyet rendszeresen felkeresnek. A nagyobb helyeknél általában lehetőség van egy szűkebb és egy tágabb vonzáskörzet megkülönböztetésére, a kisebbeknél ez nem mindig lehetséges. A szűkebb (vagy tiszta) vonzáskörzet az a terület, amelyről rendszerint egyetlen helyet keresnek fel, bár átfedések – különösen a nagyszámú zarándokhelyet felölelő területeken – itt-ott lehetségesek. A tág vonzáskörzetbe többnyire más helyek vonzáskörzete is belenyúlik, sőt egészen bele is tartozhat abba. A zarándokhelyek a vonzáskörzeteknek kisebb-nagyobb jelentőségű központjai, melyek hatása a körzet különböző területein eltérő erővel érvényesül. Ez a hatás a vonzáskörzetbe tartozó településekhez fűződő viszony mellett meghatározza a zarándokhelyek egymással való kapcsolatrendszerét is. A helyek nagysága nemcsak saját belső fejlődésüktől, hanem vonzáskörzeteik kiterjedésétől is függ.

A zarándokhelyeknek csupán kisebb része tölti be egy-egy terület kizárólagos kultuszközpontjának szerepét. Nagyobb részét más zarándokhelyek mellett felváltva keresik fel a vonzáskörhöz tartozó településekről. A kisebb-nagyobb területek egyedüli központjaként működő zarándokhelyek olyan vonzáskörzeteket hoznak létre, amelyekkel rendszeres kapcsolatban állnak, ezért e területek lakosságára jelentős kisugárzó hatással vannak. A tiszta vonzáskörzettel rendelkező zarándokhelyek egy része további kisebb-nagyobb területekre is kiterjeszti hatását, amelyek más helyek vonzáskörzetébe is beletartoznak. Ez jól megfigyelhető például a Dunántúl északnyugati részén, ahol a zarándokhelyek sűrűsége mellett az úthálózat fejlettsége is hozzájárul a tág vonzáskörzetek egymásba mosódásához. A zarándokhelyek további csoportja nem elég erős ahhoz, hogy nagyobb, önálló vonzáskörzetet alakítson ki, ezek csupán más helyek mellett, illetőleg azokkal együtt látják el funkcióikat.

A vonzáskörzetek térképre vetítésével lehetőség nyílik a körzetek nagyságának, valamint a szűkebb és tágabb körzetek viszonyának meghatározására, s ezzel egy pusztán a helyek nagyságán alapuló csoportosításnál differenciáltabb tipológia megalkotására. Ennek alapján a vonzáskörzetek négy fő típusát különböztethetjük meg egymástól:

1. A nagy területű szűkebb vonzáskörzethez más vonzáskörzetekkel csak a határterületeken érintkező, kisebb kiterjedésű tág vonzáskörzet kapcsolódik. Ez elsősorban a Dunántúlon, valamint az Északi-középhegység nyugati részén fordul elő. Ilyen vonzáskörzete van például Bodajknak, Andocsnak, Homokkomáromnak és Mátraverebélynek.

2. Nagy kiterjedésű szűkebb és nagy, egymásba olvadó tág vonzáskörzetek kombinációja. Ilyen az erdélyi, a Buda környéki, a dunántúli és az észak-magyarországi za-

rándokhelyek vonzaskörzeteinek egy része, így például Radna, Kolozsvár, Máriamakk, Óbuda-Kiscell, Boldogasszony, Sümeg, Dömölk és Máriavölgy vonzaskörzete.

3. Kis területű, viszonylag élesen elhatárolódó szűkebb és jelentéktelen nagyságú tág vonzaskörzet összekapcsolódása, ahol a tágabb körzet esetleg egészen el is maradhat. Ez a típus a Dunántúlon, Buda környékén, a Duna–Tisza köze északi részén és Erdélyben egyaránt megtalálható. Ilyen a vonzaskörzete például Pécs-Szentkútnak, Ercsinek, Solymárnak, Máriaremetének és Máriabesnyőnek, míg Jásdon és Gyulafehérváron a tág vonzaskörzet teljesen hiányzik.

4. Kis kiterjedésű, szűkebb és nagy, erősen egymásba olvadó tág vonzaskörzetek együttese. Erre példa a buda-krisztinavárosi kápolna vonzaskörzete.

Az 1. típusú vonzaskörzettel rendelkező zarándokhelyek sajátossága, hogy kivétel nélkül katolikus többségű vagy homogén katolikus területeken, nagyrészt szerzetesi gondozás alatt álló helyek körül jöttek létre. Így például Bodajk szűkebb vonzaskörzete Fejér megye súlyponttal a Dunántúl északkeleti része. Ehhez északnyugaton a Kisalföld, a Sokorói dombvidék és a Csallóköz, délkeleten Külső-Somogy és Tolna megye néhány települése által alkotott tág vonzaskörzet kapcsolódik. Ezenkívül szórványosan felkeresték a helyet néhány távolabbi városból (Pozsony, Bécs, Szombathely, Szekszárd, Pest) és ezek környékéről, valamint a Duna–Tisza köze Kalocsától északra fekvő néhány településéről. A tág vonzaskörzet természetes határa északon és keleten a Duna vonala, nyugaton a Bakony, ehhez járul a Balatontól északra fekvő két zarándokhely, Sümeg és a 18. század közepétől Dömölk vonzaskörzetének korlátozó hatása is. Ezen túl a vonzaskörzet csak kivételes esetben terjed. Délen a vonzaskörzet némileg belenyúlik a Somogy megye Balatontól délre fekvő részét uraló Andocs szűkebb vonzaskörzetébe, sőt esetenként túl is terjed azon. Az egyéni zarándokok mellett processziók elsősorban a szűkebb vonzaskör peremén elhelyezkedő nagyobb településekről érkeztek (Székesfehérvár, Veszprém, Palota, Csákvár, Tata), melyek egyben jelzik a csákvári és a tata-gesztesi Esterházy-uradalmak vonzaskört formáló szerepét. A mirákulumszövegekben említett és a Bodajkon áttért zarándokok származási helyének összevetése azt mutatja, hogy az áttértek lényegében ugyanerről a területről jöttek, s származáshelyeik sűrűsége is nagyjából megegyezik a mirákulumszövegekben szereplő zarándokok származáshelyeinek eloszlásával.

A nagy kiterjedésű szűkebb és a nagy, egymásba olvadó tág vonzaskörzetek együttesének (2. típus) többsége vegyes vallású területeken alakult ki, amelyek a zarándokhelyek által is támogatott rekatolizációs folyamat során részben ismét katolikus többségű területekké váltak. Ezeknek a zarándokhelyeknek a többsége a 17. században jött létre. A 18. században keletkezett helyek közül csupán azoknál alakult ki ilyen vonzaskörzet, amelyek mögött speciális rendi vagy személyi aktivitás állt. A tág vonzaskörzetek abszolút nagyságát figyelembe véve az ide tartozó helyek egyik részénél ez a vonzaskörzet egy bizonyos időszakban az egész országra, sőt azon túl is terjed (Máriavölgy, Boldogasszony, Dömölk), másik részénél azonban belül marad az adott országrész keretein (Sümeg, Kolozsvár) vagy az országrészek érintkezési területein (Máriamakk, Óbuda-Kiscell, Radna).

Az ilyen típusú vonzaskörzet kialakulására a legkorábbi példa Máriavölgy. A szűkebb vonzaskör itt Pozsony megye a Csallóköz nyugati részével, a határ ausztriai oldalán Bécsig terjedő szélességben a Lajtától északra és a Thaya folyótól délre fekvő terület. A tág vonzaskörzetbe nemcsak Nyitra és Trencsén megye, hanem Észak-Magyarország nagy része, a Dunántúl, Erdély, Szlavónia, az országgal határos külföldi területek közül

Morvaország, Szilézia és Alsó-Ausztria távolabbi helységei is beletartoznak. Pásztor Lajos térképe szerint rendszeres processziók elsősorban a szűkebb vonzáskörzetből jöttek, alkalomszerűen azonban a távolabb fekvő nagyobb településekről is megjelentek. A szűkebb vonzáskörzet sajátossága, hogy sem nyelvi, sem természetes, sem politikai határokat nem ismer, a Duna és a Morva folyótt éppúgy átlépi, mint ahogyan egybekapcsolja a hazai nemzetiségeket és a külföldi zarándokokat. Lényegében ugyanez érvényes a jórészt csak a 17. században élőknek mondható tág vonzáskörzetre, amit a század végén és a 18. század elején keletkező új zarándokhelyek nagymértékben korlátoznak és részekre osztva saját hatáskörükbe vonnak. A 18. század második harmadától kezdve a közelben keletkezett új nagy hírű zarándokhelynek, Sasvárnak a szűkebb vonzáskört csökkentő hatása érvényesül.

A kis területű, viszonylag élesen elhatárolódó szűkebb és a jelentéktelen nagyságú tág vonzáskörzet összekapcsolódása (3. típus) különféle korlátozó tényezők hatására jött létre. Ilyen vonzáskört mutat fel például Pécs-Szentkút, ahol a szűkebb vonzáskör Pécs és környéke, valamint Tolna megye déli részének néhány települése. A tág vonzáskört a Duna–Tisza közének, a Dráván túli területnek (Bácska, Szlavónia) és Nyugat-Dunántúlnak egy-egy nagyobb települése (Zombor, Eszék, Győr) jelzi. A tág vonzáskörnek különösen a déli része ennél valamikor lényegesen nagyobb lehetett: a *historia domus* megjegyzése szerint ugyanis a török alatt Belgrádból, Péterváradról, Szegedről és e helyek környékéről is jártak ide. Itt tehát minden valószínűség szerint a török alatti időszak tág vonzáskörének leszűkülésével állunk szemben, melynek során ezeknek a területeknek a nagy része a török elvonulása után kialakult újabb zarándokhelyek (Pétervárad, Máriagyúd, Almás) vonzáskörébe került át. A Pécs-Szentkútnál megfigyelhető leszűküléssel szemben az ebbe a típusba tartozó vonzáskörzetek másik részére a kibontakozás lehetőségének hiánya jellemző a vizsgált időszakban. Ennek ismétlődő oka, hogy a helyet felkereső zarándokok túlnyomó része valamilyen nem magyar etnikumhoz tartozik (pl. Ercsi, Solymár, Gyulafehérvár).

A kis kiterjedésű szűkebb és a nagy, erősen egymásba olvadó tág vonzáskörzetek együttes előfordulása (4. típus) figyelhető meg a buda-krisztinavárosi kápolna esetében. A mirákulumfeljegyzések itt csak kevés adatot tartalmaznak a zarándokok származáshelyéről, annyit azonban tudunk, hogy egyik részük Buda és Pest környékéről (Ráckeve, Budaörs, Budakeszi, Solymár, Weindorf) jött, másik részük pedig távoli helyekről származott (Temesvár, Arad, Eszék, Szeged). A tág vonzáskör kialakulására kétségkívül hatással volt Buda és Pest közvetítő szerepe, a két város országos piacközpont jellege. A zarándokhelyet magában foglaló településen rendszeresen tartott vásárra a kisebb településeken is van példa (Kismarton). Ez egyrészt aláhúzza a piacközpontok és a zarándokhelyek vonzáskörökének összekapcsolódását, másrészt jelzi a búcsúvásár 19–20. századi jelenségének előzményeit.

Összefoglalóan megállapítható: a vonzáskörzetek átalakulásának általános törvényszerűsége, hogy területük először bővülő, majd szűkülő tendenciát mutat. Ez megfelel a zarándoklatok először növekvő, majd csökkenő intenzitásáról kapott képnek. A vonzáskört befolyásoló tényezők közül első helyen kell említeni a felekezeti viszonyokat, a felekezeti határoknak a felekezetek területi elkülönüléséből fakadó korlátozó jelenlétét. A vonzáskört befolyásolhatja a zarándokhely gazdálkodásának pasztorációs, térítő tevékenysége, ennek a tevékenységnek az intenzitása, a terület zarándokhelytől független vallási ellátottsága, a plébániák sűrűsége. Jelentős módosító hatása lehet a vonzáskörre a földrajzi adottságoknak, a természetes határoknak, valamint az egyházmegyék, nagybirtokok mint gazdasági egységek határainak. Az országon belüli közigazgatási ha-

tárok és az országhatárok korlátozó szerepe kevésbé érvényesül. A vonzáskörök terjedését és körvonalainak határozottságát nagymértékben befolyásolja a településszerkezet és a népsűrűség, valamint a közlekedési lehetőségek és az úthálózat fejlettsége. A piaci és árutermelő központok hatása a körzetek alakulására mutatja a vonzáskörök kapcsolatait az árucserre és az árutermelés szerkezetével. A rivális zarándokhelyek esetében a korlátozó hatás mellett a vonzásköröket növelő, közvetítő funkció is kimutatható. Nagymértékben érezteti hatását a vonzáskörzetekben a területek etnikai összetétele. A vonzáskörzetek társadalmi szerkezetének átrendeződése együtt jár a körzetek területi kiterjedésének átalakulásával: a részt vevő társadalmi rétegek számának növekedése többnyire a vonzáskör bővülését, csökkenése annak szűkülését eredményezi.

A zarándokhelyek vonzáskörzetei elősegítették a vallásgyakorlat táji típusainak kialakulását és konfrontálódását. A zarándoklatok a kulturális javak átvételével és átadásával, differenciálásával és kiegyenlítésével jelentősen hozzájárultak a kulturális körzetek kialakulásához, a kultúra táji tagolódásához, az innovációs régiók és a peremterületek speciális fejlődéséhez, valamint a különböző kulturális régiók közti kapcsolatok megteremtéséhez. Végül a zarándoklatok az interetnikus kapcsolatok létesülésének, a különböző népcsoportok találkozásának elősegítése mellett fontos lehetőségét jelentették az etnikai csoporttudat és azonosság, a regionális, táji és vallási összetartozás tudat kifejeződésének.

IRODALOM

Bartha Elek

1992 Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen

Helmut Jäger

1987 Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften. Eine Einführung. Darmstadt

Lenz und Ruth Kriss-Rettenbeck–Ivan Illich

1984 Homo viator – Ideen und Wirklichkeiten. In: *Lenz Kriss-Rettenbeck–Gerda Möhler*: (Hg.): Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. München–Zürich, 10–22.

M. Büttner–K. Hoheisel–U. Köpf–G. Rinschede–A. Sievers

1985 Grundfragen der Religionsgeographie. Mit Fallstudien zum Pilgertourismus. Berlin, (= Geographia Religionum 1)

Tüskés Gábor

1993 Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Budapest

Der Raum spielt in der Geschichte der religiösen Systemen, insbesondere in der des Christentums eine herausragende Rolle. Die christlichen Wallfahrten bieten eine gute Möglichkeit für die Untersuchung der räumlichen Strukturelemente des religiösen Brauchtums und tragen zum Erkennen der raumstrukturierenden Kraft von religiösen Bauobjekten bei. Die Quellen für diese Fragestellung sind im Bereich des barockzeitlichen Wallfahrtswesens in Ungarn besonders vielfältig. Die schriftlichen Quellen reichen von den marianischen Atlanten über die Mirakelbücher bis zu den Wallfahrtsliedern und -gebeten. Hinzukommen die verschiedenen Bauobjekte an und um den Wallfahrtsorten, ihre architektonische Gliederung, die freistehenden sakralen Kleindenkmäler an den Wallfahrtswegen sowie die künstlerischen Darstellungen der Wallfahrtsorte und der Wallfahrten.

Der Beitrag zeigt die räumliche Verteilung der Wallfahrtsorte auf und legt die räumlichen Phänomene des Wallfahrtsweges dar. Das Gesetz der sog. Sakralkonzentration wird greifbar. Die Untersuchung der Architektur und der Topographie der Wallfahrtsorte macht auf die Bedeutung der Kultfiliationen und der internationalen Beziehungen aufmerksam. Von den Bräuchen und liturgischen Handlungen am Wallfahrtsort sind vor allem die Umzüge und die Translationen durch den Raum geprägt. In der Analyse der Kultgeographie wurden vier Grundtypen der Einzugsgebiete auseinandergelassen, weiterhin ihre allgemeinen Entwicklungstendenzen und jene Faktoren bestimmt, die die Ausformung der Einzugsgebiete beeinflusst haben. Die Einzugsgebiete haben zur Herausbildung von regionalen Frömmigkeitsstilen, zur kulturellen Vermittlungsrolle der Wallfahrten und zur Entfaltung der interethnischen Beziehungen in gleicher Weise beigetragen.

Gábor Tüskés